

Тема 11. Розвиток сучасної психолінгвістики

План

1. Тенденції розвитку сучасної психолінгвістики.
2. Психолінгвістика України.
3. Основні напрямки психолінгвістики.

Сучасний період розвитку психолінгвістики збігся із розвитком когнітивних наук. Психолінгвістика стала частиною дисциплін, як намагаються відповісти на питання про характер знання, структуру ментальних уявлень та про те, як вони використовуються в таких фундаментальних розумових процесах, як логіка та прийняття рішень.

Однак психолінгвістика на сучасному етапі тяжіє до двох полярних напрямів: одні дослідники вивчають дискурсивні поля, інші – ментальний лексикон. Відповідно до двох основних напрямів сформувалися школи та асоціації психолінгвістики.

В умовах сьогодення наукові традиції вітчизняної і зарубіжної психолінгвістики, основи якої закладено О. О. Потєбнею, Л. С. Виготським, В. фон Гумбольдтом, Ф. Боасом, Г. Штейнталем, Ч. Осгудом, Дж. Керроллем, Т. Сібеком, І. О. Бодуеом де Куртене, Л. В. Щербою, О. Р. Лурією, О.М. Леонтьєвим, М. І. Жинкіним, О. О. Леонтьєвим та іншими видатними мовознавцями та психологами, стрімко та прогресивно розвиваються поряд із сучасними вітчизняними й світовими підходами до досліджень мовленнєво-мовних комунікативних феноменів, наука пропонує новітні погляди на явища онтогенезу мови, мовлення і мислення людини й презентує найновітніші результати психолінгвістичних теоретичних та експериментальних розвідок.

Психолінгвістика України розвивається у трьох основних напрямках: психологічні(часто – психолого-педагогічні) дискурси, мовознавчі дискурси, дискурси соціальної комунікації, а в журналі «East European Journal of Psycholinguistics» Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, психологічні дискурси розглядають з огляду на мовлення особистості в нормі та патології, а мовознавчі й соціально-комунікативні дискурси об'єднують у психолінгвістику дискурсу та комунікації.

Проте кожен із трьох напрямів розвитку української психолінгвістики розвивається в лоні певної вітчизняної школи. Дискурси соціальної комунікації цікавлять прихильників наукової школи з проблем прикладних соціально-комунікативних технологій та історії і теорії соціальних комунікацій, психолінгвістики і соціолінгвістики, учні якої розробляють метатеорію маніпуляції суспільства. Засновником цієї школи О. М. Холод – журналіст, психо- та соціолінгвіст, перекладач, спеціаліст у галузі соціальних комунікативних технологій, автор теорії інмутації суспільства.

Прихильниками соціально-комунікативної психолінгвістики в Україні також є: Н. В. Акімова, О. І. Горошко, Л. В. Чернявська, Г. О. Цуканова, М.В. Нагорняк, С. А. Козиряцька, В. Л. Галацька, Л. В. Бадюл, А. К. Досенко, Т. Л. Подашевська, Ю. Г. Полежанов, М. В. Смирнова, В. В. Шилова, В.Я. Мороз,

М. Д. Карп'юк, О. Л. Біличенко, С. О. Нікітчина тощо.

Вагомий внесок належить українському психолінгвісту, професору, доктору філологічних наук О. І. Горошко, наукова діяльність якої орієнтована на світову соціо- й психолінгвістику, судову лінгвістику, Інтернет-студії, теорію та психолінгвістику комунікації, гендерні дослідження (вивчала мовну свідомість в контексті гендерної парадигми, інформативно-комунікативне суспільство в гендерному вимірі, гендерні особливості російськомовного Інтернету тощо), розробила інтегративну модель вільного асоціативного експерименту, займається проблемами його проведення тощо.

Серед українських психолінгвістів, сфера інтересів котрих тяжіє до лінгвістичних досліджень засобами психолінгвістики, можна назвати Т.Є. Недашківську (займається вивченням професійної мовної та концептуальної картин світу державних службовців методом вільного асоціативного експерименту, загальних питань психолінгвістики), Л.В. Кушмар (вивчає економічну лексику, а також мовну та концептуальну картину світу студентів економічних спеціальностей), В. Я. Мороз (описує біблійну комунікацію, історичну комунікацію), Н. В. Акімову (нейропсихолінгвістичні аспекти розуміння інтернет-текстів), О. А. Антіпова (лексико-семантичні поля в сучасних літературних текстах), Н. В. Дячук (психолінгвістичні ознаки художнього тексту, перекладних текстів), Г. С. Лазаренко (англійські та українські торгові назви в психолінгвістичному аспекті), Т. Ф. Осіпову (емоції в гендерному аспекті), О. В. Швець (когнітивний аспект до вивчення речень), С.Є. Ігнат'єву (вивчає щоденникові дискурси в різних аспектах) тощо.

Українська психолінгвістика міцно інтегрована у зарубіжну, має ті ж напрями дослідження, спирається на ті ж витoki, використовує притаманні світовій психолінгвістиці засоби дослідження. Вітчизняна психолінгвістика використовує та збагачує надбання світової психолінгвістичної науки.

Проте національна психолінгвістика ще нечітко сформувала власні школи, зважаючи, на нашу думку, на недосить тривалий період її самостійного розвитку (поза рамками психолінгвістики радянського періоду), хоча вже досить помітні тенденції та започаткувалася традиція у дослідженнях, прикладом чого є ґрунтовні праці з психолінгвістики, асоціативні словники тощо.

Подальший розвиток психолінгвістики в Україні надаватиме матеріал для дослідження, урізноманітнюватиме можливості опису української психолінгвістики та порівняння її з досягненнями зарубіжної психолінгвістики. Більш тривалий період розвитку також дасть можливість діахронічного аналізу національної психолінгвістики.

В історії психолінгвістики розрізняють щонайменше три напрями: асоціативну, трансформаційну та мовленнєводіяльну психолінгвістику. Засновником асоціативної психолінгвістики є Ч. Осгуд, який безпосередньо пов'язує появу психолінгвістики з використанням методологічних схем аналізу комунікації, створених в теорії інформації та кібернетиці. Опіраючись на теорію біхевіоризму, Осгуд вважав, що в психіці людини немає нічого, що не піддавалось би спостереженню та опису. Відповідно застосовувались спроби виміряти конотативне значення слова (тобто оцінка, сила, експресивність).

Осгуд вважав, що для психіки людини важливим є асоціативний зв'язок стимулу та реакції, а також вся сукупність реакцій на корисні стимули. Звідси випливає, що людина нічим не відрізняється від тварини, лише мовою.

Опора на біхевіоризм дозволяє створити нову предметну галузь дослідження – відносини між структурою повідомлення та якостями індивіда. В нашому мовленні відображаються наші психічні властивості; структура вербальних відносин залежить від нашої психіки. Ч. Осгуд звертався до дослідження змісту окремого слова з використанням відношення між стимулами та реакціями, тобто вивчав асоціації на слово. Дослідження асоціативних зв'язків слова дозволяє Осгуду вийти на проблему ефективної комунікації, і він створює концепцію мовлення. Осгуд розуміє мову як систему опосередкованих реакцій людини на різноманітні мовленнєві та немовленнєві стимули. Осгуд підкреслює, що між мовленнєвими та немовленнєвими стимулами встановлюються асоціативні зв'язки. У людини існує вроджена мовленнєва здатність, яка є системою спеціальних фільтрів, і ці фільтри працюють, як у випадку сприйняття мовлення, так і у випадку мовленнєвої реакції.

Це означає, що людина генетично схильна до сприйняття мовлення, і вона вміє її відмежовувати від інших шумів. Мовлення допомагає обмежувати інформацію, яку отримує людина.

Осгуд вважав, що в процесі мовотворення (кодування мовлення) існує чотири рівні:

Мотиваційний рівень. Одиницею рівня мотивації є передбачення в широкому неграматичному розумінні. На цьому рівні мовцем приймається рішення загального характеру: а). говорити чи не говорити; б). якщо говорити, то в якій формі – ствердження, питання, наказ; в). якщо форма вибрана, то якими засобами користуватися для її вираження в реченні – наприклад, вибрати активну чи пасивну форму; г). що виділи логічним наголосом, які обрати моделі інтонації.

Семантичний рівень. На цьому рівні мовець почергово виділяє у реченні визначені послідовності слів – функціональні класи.

Рівень послідовностей. На цьому рівні одиниця – слово, але не як семантична одиниця, а як фонетичне слово. В процесі кодування на цьому рівні послідовностей діють наступні механізми: а). розпізнавання звукових послідовностей; б). механізм граматичних послідовностей, які мають справу з «великими сегментами».

Інтеграційний рівень. Як одиниця тут виступає склад. На цьому рівні задіяні моторні механізми кодування, і відбувається звукове оформлення опрацьованого вислову. Ця модель є першою спробою в загальному вигляді представити процеси утворення мовлення.

Звідси отримуємо один із головних висновків Осгуда – мовленнєва діяльність виникає і розвивається лише у людському спілкуванні, тобто процеси виробництва, і сприйняття мовлення можуть бути досліджені лише в суспільстві.

Великий вплив на психолінгвістику справили «когнітивні революції», перша з яких розглядалась як стійкий перехід від властивого біхевіоризму вивчення об'єктивної поведінки до вивчення когнітивних феноменів. Саме в

цьому контексті слід розглядати роботи Хомського, який виступав із критикою біхевіористської концепції мови.

Активним пропагандистом ідей Хомського став Дж. Міллер. Найбільш важливим положенням психолінгвістичної школи Хомського-Міллера є ідея універсальних вроджених правил оперування мовою. Вона була сформульована на основі того факту, що мовний матеріал, що засвоюється дитиною, не містить даних правил в експліцитній формі. Крім того, будь-яка дитина однаково вільно може володіти як ірною мовою, так і будь-якою іншою, навіть якщо вони кардинально відрізняються за структурою від рідної.

Більшість досліджень психолінгвістичної школи Хомського-Міллера спрямовано на аналіз і кількісну оцінку психологічної реальності компонентів мовної структури, а також правил переходу від мовної структури до будь-якої іншої.

Сьогодні постулюється, що суть процесу відтворення мовленнєвого висловлювання ґрунтується на переході від думки до слова. Таке розуміння процесу утворення було запропоноване Л. С. Виготським – засновником культурно-історичної теорії в психології.

Внутрішнє мовлення за Виготським – це «особливий внутрішній план мовленнєвого мислення, що є опосередковане динамічне відношення між думкою та словом». Він писав, що внутрішнє мовлення володіє наступними властивостями: воно позбавлене фонації (відтворення звуків), воно предикативне, це скорочене мовлення, мовлення без слів. Виготський зазначав наступні особливості семантики внутрішньої мови: перевагу змісту над словом, злитість значень слів, семантика внутрішнього мовлення не збігається зі словесною семантикою. Виготський виділяв три плани мовленнєвого мислення: думка, внутрішнє мовлення, слово.

У сучасній психолінгвістиці можна виділити дві основні області психолінгвістичних досліджень. Одна з них орієнтована на моделювання мовленнєвої діяльності і мовленнєвого спілкування, друга — насамперед на моделювання мовної здібності і лише вторинно – на мовленнєву діяльність. В рамках другої області в психолінгвістиці в свою чергу виділяються два напрями теоретичних і експериментальних досліджень: психосемантика і дослідження внутрішнього лексикону людини як суб'єкта мовленнєвої діяльності. Перший підхід пов'язаний з дослідженням різних аспектів комунікативної діяльності людини, другий – спирається на вивчення когнітивної (пізнавальної) діяльності.

Велике місце у психолінгвістичних дослідженнях займає проблема семантики слова. Психосемантика, як особлива область психолінгвістики, вивчає проблему походження, будову і функціонування індивідуальної системи знань, опосередкованої знаками мови. Психосемантика виходить з положення, що мова подвоює наш світ. Ось як писав про це А. Р. Лурія:

«Людина має подвійний світ, в який входить і світ безпосередньо сприйманих предметів, і світ образів, об'єктів відносин і якостей, які позначаються словами. Таким чином, слово — це особлива форма відображення дійсності. Людина може довільно викликати ці образи незалежно від їх реальної наявності і, таким чином, може довільно керувати цим другим світом».

В теоретичній психолінгвістиці до кінця ХХ століття практично склалося ще декілька напрямків, зосереджених на теоретичному і експериментальному дослідженні специфічних проблем мовленнєвої діяльності. До них належить, насамперед, рефлексивна психолінгвістика, або «психолінгвістика психолінгвістики».

Вона спрямована на моделювання не спонтанних мовних процесів, а тих процесів, які здійснюються у формі свідомої інтелектуальної діяльності. Іншими словами, це «психолінгвістика усвідомленої або свідомо контрольованої мови». Дана проблема отримала найбільш повний розгляд у працях представників Московської психолінгвістичної школи. Біля витоків цих досліджень стояли О. М. Леонтьєв з його концепцією рівнів усвідомлення діяльності, П. Я. Гальперін – з теорією управління засвоєнням розумових дій і, що особливо важливо, Л. С. Виготський, який, власне, і повинен вважатися засновником рефлексивної психолінгвістики.

До нових напрямків відноситься і психолінгвістика розвитку, що моделює процеси формування мовної здібності і особливості мовленнєвої діяльності у онтогенетичному розвитку людини.

Спеціальна область психолінгвістичних досліджень, зосереджених на виявленні конкретно-мовної та національно-культурної варіантності мовної здібності і мовленнєвої діяльності людини, носить назву етнопсихолінгвістика.

Володіння двома мовами називається білінгвізмом. За віком, у якому відбувається засвоєння другої мови, розрізняють ранній і пізній білінгвізм. Розрізняють також рецептивний білінгвізм (сприймаючий), репродуктивний (відтворюючий) та продуктивний (виробляючий). Останній з них є основою для вивчення іноземної мови.

Свою специфіку має психолінгвістика художнього, особливо поетичного (віршованого) мовлення. Це напрямок психолінгвістики (т. зв. психопоетика) ще тільки формується.

До теоретичної психолінгвістики належать деякі нещодавно сформовані напрями психології людини і психології мови. Сюди відноситься теорія мовленнєвої комунікації, найбільш повно представлена в працях Є.Ф. Тарасова, і семіосоціопсихологія, пропагандистом якої у вітчизняній психолінгвістиці є Т.М. Дридзе. До цього ж кола досліджень відносяться психолінгвістичні дослідження проблеми мовної норми і культури мовлення.

Головною прикладною областю психолінгвістики є навчання мови в широкому сенсі.

Не менш важлива за значимістю сфера застосування психолінгвістики пов'язана з проблемою патології розвитку (в широкому розумінні) і, отже, з корекційною педагогікою і психологією, з афазіологією, патопсихологією і психіатрією. Останнім часом дані, отримані в психолінгвістичних (теоретичних і експериментальних) дослідженнях, знаходять все більш широке застосування.

У 60-70-х рр. минулого століття різко зріс інтерес до психолінгвістиці серед спеціалістів судової психології та криміналістики. Сформувався навіть особливий вид експертизи – судово-психолінгвістична експертиза. Психолінгвістичний аналіз використовується в судовій психології для

визначення правдивості висловлювань та ідентифікації особистісних особливостей і статі автора анонімного тексту.

Нарешті, особливу, досить цікаву сферу застосування психолінгвістики становлять питання політичної психології пропаганди, діяльності засобів масової інформації, реклами.

Ці галузі психолінгвістики відносяться до найбільш значимих і в той же час найбільш розробленим сферам додатка психолінгвістики до практики. У реальному суспільному житті людини сфера застосування психолінгвістики значно ширша.

Зовсім особлива сфера – це, наприклад, застосування психолінгвістики у вирішенні проблеми штучного інтелекту, машинного перекладу, створення інформаційно-пошукових систем та інших практичних завдань, які передбачають використання електронно-обчислювальної техніки. Так, прикладна психолінгвістика відіграє велику роль у розробці систем автоматичного розпізнавання тексту і голосу, а також у вирішенні завдання створення апаратних систем штучного інтелекту.

В рамках психолінгвістики проводяться дослідження, орієнтовані на філософські аспекти мовознавства та психології. До їх числа відносяться роботу у вирішенні проблем взаємодії мови і мислення, мови і свідомості; становлення людської свідомості в онтогенезі і філогенезі (історія виникнення мови в ході суспільно – історичного розвитку).

Крім того, в психолінгвістиці є ряд галузей, які досліджують проблеми, які «традиційно» є предметом дослідження культурології та національної психології. Зокрема, загальним положенням є твердження, що розбіжності в мовних картинах світу обумовлені не тільки структурою мови, але і різним баченням світу носіями цієї мови.

Немовленнєва поведінка не є об'єктом аналізу в лінгвістиці – вона відноситься до галузі психології та етнографії. Але оскільки немовленнєва і мовленнєва поведінка нерозривно пов'язані в реальному спілкуванні, то такі явища входять в сферу дослідження «психолінгвістики мовного впливу» і етнопсихолінгвістики.

Етнопсихолінгвістика описує особливості тієї або іншої культури в її мовному прояві, включаючи також мову жестів, міміки і рухів, які використовують представники того або іншого етносу.

До психолінгвістики близькою є і соціолінгвістика, зокрема, такий її напрям, як тендерна лінгвістика, яка вивчає відмінності в мовній поведінці чоловіків і жінок.

У вітчизняній психолінгвістиці є розділ, пов'язаний з масовою комунікацією. Теорія масової комунікації вивчає сприйняття текстів для радіо- і телепередач, ефективність впливу газетних текстів, вплив на свідомість людини політичних плакатів і гасел, реклами.